

AZƏRBAYCAN DİLİ KURİKULUMUNDA DƏRSlikLƏRİ ÜÇÜN HAZIRLANMIŞ METODİK VƏSAİTLƏRDƏ DİNLƏMƏ BACARIQLARI PROBLEMI

Məlum olduğu kimi, dinləmə bacarıqları ifadəsi xüsusi bir təlim strategiyası kimi 2000-ci ildən tədris leksikonuna gəlib çıxmışdır. Qərbdə əxz edilən bu termin mətn anlayışı ilə əlaqədar işlənir. Mətnin özü də dil dərslərinə keçən əsrin 70-ci illərindən gətirilmişdir. Əvəllər mətn “oxu” təlimində daha mütəhərrik işlənmişdir. Çünki oxu dərslərində dinləmə mərhələsi vardı, belə ki, şagirdlər ya müəllimi, ya şagird yoldaşlarını, ya texniki vasitələri dinləyər və ya dinlədiklərindən qeydlər götürər, bir növ, fakt toplayardılar. Hazırda 2008-ci ildən başlayaraq “oxu” fənni ilə bağlı mətnlər “Azərbaycan dili” dərslərinə əhatə olunduğundan bu mətnlər üzrə əməliyyatlar aparılmaqdadır. Şagirdlər əxlaqi-etik, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii xarakterli mətnin məzmununu dinləyir və qazandıqlarından təqdimatlar aparmaq bacarıqlarına yiyələnirlər. Dərslərin kompleksində müəllim üçün metodik vəsaitin mühüm əhəmiyyəti vardır. Metodik vəsait təlimin səmərəli təşkilində müəllim üçün istiqamətverici rol oynayır.[1, s.42]

Dərslərin şagirdin fəaliyyətinə xidmət etməsinə baxmayaraq, metodik vəsaitlə birlikdə müəllimin fəaliyyətinə də istiqamət verir, təlim, tərbiyə və inkişafın nəzərdə tutulmuş vəzifələrinin müvəffəqiyyətli həlli üçün məktəblilərin tədris fəaliyyətinin təşkilinin zəruriliyini diktə edir.[2, s.28]

Dərslərin kompleksi əsas mətn, əlavə mətn çalışmaları üzrə mətnlərlə əlaqədardır. Hər üç mətnin didaktik imkanları, dinləmə, anlama, oxu, yazı əməliyyatları üçün nəzərdə tutulmuşdur. I-IV sinif Azərbaycan dili üzrə metodik vəsaitlərdə dinləmə mətni xüsusi bir strategiyaya çevrilmişdir, hədəfləri də çoxdur. Belə ki, əsas mətnə əlavə kimi olan mətnlərdən gözlənilənlər kifayət qədər çoxdur, həmin mətnlər oxu, yazı və dil qaydaları bacarıqları aşılamaq məqsədinə uyğun olaraq öndə planlaşdırılır.

Dinləmə bacarıqları aşılamaq məqsədi ilə dərslərlər üzrə vəsaitlər vahid prinsip əsasında tərtib edilməmişdir. Bu metodik vəsaitlərin müəllifləri eyni olsa da, strateji icra tələbləri eyni deyil. I-III siniflərdə dinləmə tapşırıqları nisbətən azdır. IV sinifdə isə əsas mətnin sayı qədər dinləmə məqsədli, əlavə mətnlər düşünmək olar. I-III siniflərdə dinləmə mətni oxu mətnlərinə və yaxud da əsas mətnlərə deyilsə, IV sinifdə dinləmə mətni əsas mətnə əlavə kimi nəzərdə tutulan və əsas mətnlə məzmunca əlaqəli olan əlavə mətnə deyilir.

IV sinif “Azərbaycan dili” dərslərləri üçün hazırlanmış metodik vəsaitdə dinləmə məqsədli mətnlər müvafiq didaktik vəzifələri həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulur. Deməli, I-IV sinif Azərbaycan dilindən dinləmə mətnlərini təlim fəaliyyəti hesab etməliyik. Müəllimlər, metodist alimlər üçün bu məsələ, yəni dinləmə I-IV siniflərdə müxtəlif cür anlaşılır, onun vəzifəsi aydın görünür. Təlim fəaliyyəti sistemində tapşırıqların və tələblərin necə gəldi prinsipi ilə qurulması, systemsizlik hesab oluna bilər. Halbuki nəinki I-IV siniflərdə, hətta I-XI siniflərdə fəaliyyət resurları da, təlim fəaliyyəti də, məzmun xətti də, habelə standartlar da eyni olub, sadəcə inkişafetdirici istiqamət üzrə qurulmuşdur.

Beləliklə, I-IV siniflərdə dinləmə mətnlərinin əsas mətnə əlavə kimi tərtib olunduğunu və hansı məqsəd daşdığını da müşahidə edə bilərik. Geniş həcmli dinləmə mətnlərinin hesabına bəzən dərslər ən azı 2 saata görə planlaşdırıla bilər.

Müəllim və metodistlərdə bu məqsədlə fikir ayrılıqlarının olması təbiidir. Biz onları dinləyərək belə qərara gələ bilərik ki, IV sinifdə dil qaydaları yoxdur, onun əvəzinə mətnlər verilir. Halbuki Azərbaycan dilinin məzmun xətləri üzrə təlim fəaliyyətlərindən heç birini digərindən üstün tutmaq olmaz. Bizim fikrimizcə, IV sinifdə dil qaydaları, yəni fonetik, leksik və qrammatik vahidlər də sistemə salınmalı idi. Eyni zamanda dinləmə materialını konkret məqsədlər qoymadan təqdim etmək düzgün deyil.

Bunula belə, biz IV sinifdə dinləmə məsələsinin mənə və əhəmiyyətini azaltmadan onların əsas mətnlə bağlı didaktik resurslardan – bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaq potensialından, habelə tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyasından bəhs etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. Məhz ona görə də müəllim üçün metodik vəsaitlərin bu baxımdan təhlilini veririk.

Bu siniflərdə dinləmə mətnləri aşağıdakı kimidir:

I, II, III siniflər üzrə mətnlərin müşahidə, müqayisə və təhlilləri onu göstərir ki, dinləmə mətnləri didaktik cəhətdən əsas mətnə qoyulan ideyanın ya davamı ya da genişləndirilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda onu da bildirməyi zəruri hesab edirik ki, dinləmə mətnləri içərisində məzmun və mündəricə etibarilə əsas mətndən yüksək olanlar var. “Qoca balıqçı”, “Cahil alim”, “İman və sədaqət”, “Yarasa” və s. dediyimizə ən yaxşı misaldır.

Dediklərimizdən aydın olur ki, dinləmə mərhələsində həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulan bu qədər əlavə mətndən gözlənilənlər belə bir sistemin yarım sistemləri olduğunu sübut edir:

1. Əsas mətnlə anoloji mahiyyət daşıyanlar.
2. Əsas mətn üzərində aparılan əməliyyatların davamını təşkil edənlər.
3. Ümumtəhsil, inkişafetdirici və tərbiyəedici aşılaya bilənlər.
4. İmla məqsədilə istifadə oluna bilənlər.
5. İfadə kimi də istifadə oluna bilənlər.
6. Ondən inşanın ifadəyə çevrilməsi mərhələsi kimi də istifadə edilirlər.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

7. Mətnin fonetik-leksik analizi vasitəsi ola bilənlər.
8. Yığcam danışmaq vasitəsi kimi istifadə oluna bilənlər.
9. Təqdimatlar keçirmək vasitəsi kimi istifadə edilənlər və s.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanların hər biri mühüm bacarıqlar aşılmaq kompleksinə daxildir. Müəllimlərin vəzifəsi anlama və danışma, habelə digər dinləmə mətnlərinin üzərində oxu, yazı bacarıqlarını bir-biri ilə ardıcıl əlaqə və vəhdətdə, xüsusən də məntiqi və inkişafetdirici şəkildə həyata keçirməkdən ibarət olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, IV sinifdə ibtidai təlim sistemləşdirici mərhələdir. Bu mərhələdə zəruri bacarıqlar verən standartların optimal gerçəkləşdirilməsi həm gözlənilən nəticələr şəklində planlaşdırılmalı, həm də son nəticələr kimi qiymətləndirilməlidir.

Eyni zamanda kurikulum təhsili məzmun xətləri arası, təlim fəaliyyətləri arası inteqrasiya əsasında qurulur və gözlənilən hər şey son nəticə ilə ölçülür.

Metodik araşdırmalarımız göstərir ki, dinləmə mətnlərindən həm motivasiya, həm də imla və ifadə məqsədi ilə istifadə etmək faydalıdır; onlardan *oxu* və *danışma* məqsədilə də istifadə etmək optimal sayıla bilər. Buna həmin mətnlərin qısa, yığcam olması, həm də genişləndirmə imkanlarının olması da əsas verir.

Nəticə: metodik düşüncəni dərinləşdirmək üçün öyrədici eksperimentlə belə bir fərziyyəni sınaqdan keçirmək olar: dinləmə mətnlərini didaktik tələblərlə zənginləşdirmək imkanları var; həmin imkanlar bütün məzmun xətlər üzrə kompleks əməliyyatlar aparmaqla standartların reallaşdırılması üçün əsaslı sayıla bilər.

III sinifdə dinləmə mətnləri motivasiyadan əlavə, digər məqsədlər üçün də nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar MMV-nin səhifələrində xüsusi olaraq verilmişdir. Səh. 29, 35 (“Tahir babanın nəvələri”), 36 (“Yuyulmamış ərik”), 39 (“Termometr”), 43 (“Xəyalpərəst”), 53 (“Tənəffüsdə”), 54 (“Ana”), 59 (“Qələmyonan”), 61,63 (“Çəyirdək”), 67, 79 (“Çaqqal dostumdan öyrəndim”), 80 (“Qulaq dərmanı”), 87, 99 (“Təşəkkür”), 102 (“Çay”), 103 (“Heyvanların görmə qabiliyyəti”), 108 (“Ceyran ovu”), 113 (“Göyçək Fatma”), 115, 118, 119, 127 (“Padşah bir qızıl verməz”), 142 (“Xeyriyyəçi Tağıyev”), 144 (“İsgəndərin hərbi yürüşü”), 148 (“Sabirin uşaqlığı”), 148-149 (“Mürzə Fətəli Axundzadə”), 151, 154, 158, 159 (“28 May – Respublika günü”), 160, 161 (“Uşaq hüquqları günü”), 167 (“Qurban bayramı” “Ramazan bayramı”), 169 (“Üzeyir Hacıbəyli”), 172 (“Əlifbanın tarixi”), 174 (“Teatrın tarixi”), 180 (“Telekanalın zarafatı”), 184, 186 (“Müdrük qoca”), 92 (“Bir dolça süd”), 194 (“Həyatın dəyəri”), 199 (“Girov dost”), 201 (“Əmanətə xəyanət olmaz”), 203 (“Dəvəçi və filosof”), 213 (“Gəncə necə yarandı”), 214, 215 (“İçərişəhər”), 216 (“Qız qalası”), 218 (“Azərbaycan xalçaları”), 222-223 (“Ədəbiyyatımızın beşiyi”), 227 (“İlk operamız – Leyli və Məcnun”), 229 (“Neman şah və usta Simnar”).

IV sinif üzrə “Müəllim üçün” metodik vəsaitlərdə “İdman tor”, “Alim və cahil”, “Bu gün”, “Bağışlayın, uşaqlar gecikmişəm”, “Eybəcər şəkillər”, “Kiçik summativ qiymətləndirmə”, “Az danışmağın gözəlliyi”, “Dərviş və yolçu”, “Heydər Əliyevin kəlamları”, “Çünki oldun dəyirmançı” və s. mətnlər özünün maraqlılığı ilə diqqəti çəkmiş olur. Öyrədici cəhətləri ilə seçilən mətnlərə isə, təxminən “Hər şey sənin əlindədir”, “Qış günü”, “Dünyanın möcüzələri”, “Bir tikə çörək”, “Qədim olan vahidlər”, “Söz dəyirmanındakıdır”, “Qış oyunu” və s. misal göstərmək olar.

Inkişafetdiriciliyi ilə seçilən mətnlərə bunları nümunə göstərə bilərik: “Ağacların yarpaqları niyə tökülür”, “Yarasa”, “Eybəcər şəkillər”, “Bir ovuc torpaq”, “Sözün qüdrəti”, “Oksigen”, “Cücə və xoruz”, “Çünki oldun dəyirmançı”.

Təsirediciliyi ilə seçilən mətnlərə bunları nümunə göstərə bilərik: “İlan zəhəri”, “Dünyanın möcüzələri”, “Bir tikə çörək”, “Timsahın göz yaşları”, “Qırat gedib, Dürat durur”, “Alim və qoca”, “Hasan paşa və Keçəl Həməz”, “Qədim olan vahidlər” və s. misal göstərmək olar.

Şagirdlərin elmi pedaqoji dünyagörüşünün genişlənməsinə daha çox təsir edən mətnlərə bunları misal göstərə bilərik: “Hörümçək adam”, “Şah və əkinçi”, “Üzüm”, “Timsahın göz yaşları”, “Sözün yeri”, “Dünyanın möcüzələri”, “Dinləmə”, “Bir ovuc torpaq” və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən mövzuların bəzilərini biz bir neçə prinsipə görə misal göstərməyi nəzərdə tutduq. Belə ki, elə mövzular var ki, onları həm maraqlı, həm dünyagörüşü, həm də təsiredici prinsiplərə görə nümunə göstərmək olar.

Nəticələrimiz həm də ondan ibarətdir ki, bu mətnlərin hamısı əsas mətnin məzmununa ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə rəng qatır və ona görə də didaktik əhəmiyyəti vardır. Həmin mətnlərin həcmcə kiçik olması oxu vərdişləri üzrə əməliyyatlar aparmağa və təqdimatlar keçirməyə ideya vermiş olur. Belə təqdimatlarda xeyli növdən olan standartları reallaşdırmaq və şagirdləri qiymətləndirmək mümkündür.

Dinləmə mətnləri ilə bağlı kurikulum təhsilində təsbit olunmuş və bu məsələyə dair yazılmış istiqamətverici ədəbiyyatda, o cümlədən müəllim üçün hazırlanmış metodiki vəsaitlərdə rast gəldiyimiz islahatları nəzərdə tuturuq. təhsil üzrə nə proqramlarda, nə metodik ədəbiyyatda, nə də dərsliklərdə rəhbərliklərdə belə informasiyalar olmayıb və təbii ki, ola da bilməzdi.

2008-ci ildən bəri təsbit olunan dərsliklərdə optimal işləməyə dair müəllim üçün metodik vəsaitlərdə təhsilin bütün pillələri üçün kurikulum, məzmun standartı, alt standartlar, o cümlədən kursun (sinfin) mərhələləri üzrə məqsədlər, hər bir mövzu üzrə şagird nailiyyətləri haqqında informasiyalar və şərhədiçi yazılar var.

Hazırda fəaliyyətdə olan hər bir sinif üzrə “Azərbaycan dili” dərsliklərində bu kimi məsələlərin məzmunu tədqiqatçıni düşündürür: məzmun xətti, məzmun standartı, o cümlədən dinləmə-anlama, danışma, oxu, yazı, dil qaydaları, əsas standart, alt standart, nəzəri məlumat, tədqiqat sualı, motivasiya, üsullar, qiymətləndirmə, eyni zamanda, əsas mətn, dinləmə mətni və s.

Metodik ədəbiyyatda bacarıq, fəaliyyət, standart, məzmun, bu kimi islahatların əksəriyyəti nəinki müəllimə, hətta tədqiqatçıya da tam aydın görünür. Nə üçün? Ona görə ki, dinləmə gah ayrıca, gah dinləmə-anlama və danışma məzmun xəttinin tərkibində şərh olunur; bir vəsaitdə strategiya, digər vəsaitdə fəaliyyət növü kimi göstərilir. Təbii ki, bunlar fikir müxtəlifliyinə və dolaşılığa səbəb olmaya bilmir.

Məzmun xətlərindən biri kimi dinləmə və dinləmə mətnini götürsək, görürük ki, onların hər birinin funksiyası fərqli açıqlanır. Dinləmə və dinləmə mətni ilə bağlı şərhlər belədir:

Dinləmənin psixoloji əsası şifahi nitqin (sözün, cümlənin, mətnin) qavranılması, beyində mənalandırılmasıdır. Metodika elmində dinləmə bacarıq kimi izah olunur. Belə bacarıqların inkişafına mətnin səsləndirilməsi yolu ilə nail olmaq lazımdır. Ancaq bunun kimi də bir çox qaydalara əməl etmək lazım gəlir.

Bunları aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

- Mətn üçün şagirdlərin yaşına və bilik dairəsinə uyğun olaraq mövzu seçilməlidir.
- Şagird bilməlidir ki, şifahi nitq bitdikdən sonra o, nitqi dinlədiyini sübuta yetirməli olacaqdır.
- Şifahi nitqə başlamazdan əvvəl çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər öz yerlərində rahat otursunlar, partaların üstündə və ümumiyyətlə sinifdə onların diqqətini yayındıran heç bir şey olmasın.
- Danışan, istər müəllim, istər şagird olsun, elə yerdə dayanmalıdır ki, bütün uşaqlar onu görsün. Şagirdlərə tapşırmaq lazımdır ki, gözləri danışanda olsun, onun jestlərini və mimikalarını izləsinlər.
- Dinləmə mətni aramla, intonasiya ilə oxunmalıdır. Onun hər bir hissəsinə uyğun fasilə edilməlidir. Natiqin səsi sinfin hər bir güşəsinə gedib çatmalıdır ki, eşidilsin.
- Əgər oxunan mətn həcmə geniş olarsa, o bitkin hissələrə bölünməlidir, mərhələlərlə oxunmalıdır. Oxunan hər bir hissənin də səsləndirilməsi 4-5 dəqiqədən çox çəkməməlidir. Hissələr bu şəkildə səsləndirildikdən sonra müəllim oxumağı dayandırıb uşaqlara düşündürücü suallar verməlidir. Suallar da uşaqların diqqətini mətn üzərində cəmləməli, onları mətnin ardına, yəni davamına daha diqqətlə qulaq asmağa təhrik etməlidir (bu prosesə stimullaşdırma da deyilir).
- Mətnə səslənən hər bir sözün, ifadənin, cümlənin şagirdlər üçün tanış olmadığı ehtimal edilərsə müəllim fasilə verməli və yeni mənanı kontekstdən çıxış etməklə açıqlamalıdır.

Onu da nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, dinləmə dərslərində şagirdləri daim suallar verməyə və ya fikir söyləməyə sövq edilməsi diqqətdə saxlanılmalıdır. Şagirdlər yalnız öyrənmək üçün deyil, anladıklarını nümayiş etdirmək üçün də bir-birlərinə suallar verə bilirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Paşayeva P., Abbasova S. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri (Mühazirə mətnləri) Bakı 2021
2. Kərimov Y.Ş. "Ana dilinin tədrisi metodikası (Dərslik)" Bakı, Nasir-2003
3. İsmayilov R., Orucova G. Azərbaycan dili (III sinif) Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab
4. İsmayilov R., Abdullayeva S. və b. Azərbaycan dili (IV sinif) Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab

Açar sözlər: dil təlimi, dinləmə mətni, dinləmə bacarığı, nitq fəaliyyəti

Key words: language training, listening text, listening skills, speech activity

Ключевые слова: язык обучения, развитие пути, текст прослушивание, речевая деятельность

Резюме

В статье рассматривается проблема аудирования прослушивание текста. В методических пособиях по азербайджанскому языку I-IV классов стало особой стратегией и преследует множество целей. Таким образом, есть многого ожиданий от текстов, которые являются дополнением к основному тексту, и эти тексты запланированы заранее, чтобы привить навыки чтения, письма и языка.

Summary

The article discusses the problem of listening skills. Listening text has become a special strategy in the methodical aids on the Azerbaijani language of I-IV grades, and it has many goals. Thus, there are a lot of expectations from the texts that are in addition to the main text, and these texts are planned ahead in order to instill reading, writing and language skills.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova